

Makale Geliş | Received: 12.03.2020.
Makale Kabul | Accepted: 13.04.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.702847

Şenay YANAR

Dr. Öğr. Üyesi | Asist. Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Gümüşhane-TÜRKİYE
Gümüşhane University Faculty of Literature, Department of History, Gümüşhane-TURKEY
ORCID: 0000-0002-9181-4469
senayyanar@gmail.com

Ekonomide Kurumsallaşmaya Örnek Olarak Safevi Devlet Teşkilatında Baş Zarrablık ve Muayyerlik

Öz

İran coğrafyası, tarih boyunca medeniyetlerin doğuş noktası olarak kabul edilen Mezopotamya ile teması ve sık kullanılan yolların üzerinde bulunması nedeniyle canlı bir ekonomik merkez olagelmıştır. Savaş unsuru, yeryüzündeki eş zamanlı farklı toplumların birbirini tanımada son derece etkili olurken farklı kültürlerin maddi öğelerinin taraflarca taklit edilmesi ya da ne amaçla yapıldığının öğrenilmesiyle birlikte insanlığın temel faaliyetlerinden olan ticaret de kültürlerarası alışverişin bir sonucu olarak vazgeçilemez hâle gelmişti. İlkel takas usulü, ticaretin ihtiyaca söz konusu olan emtiayı talep eden ve arz eden arasında bir aracı olarak zamanla bir geçim kaynağına dönüşmesi sonucunda eski çağlardan itibaren yerini alternatif olarak paraya bıraktı. Bu yeni değişim aracı sahip olduğu değerle her yerde bir şekilde işe yaraması, bir son kullanma tarihinin olmaması avantajıyla giderek yaygınlaştı ve vazgeçilmez hâle geldi. Nakit dolaşımının sağlanması ve devlet giderlerinin karşılanması için her ülkede ihtiyaç olan madenin sağlanması bilhassa büyük ticari merkezlerde ve liman şehirlerinde hazır sıcak nakit kaynağı olarak darphanelerin ve darphanedeki işlemleri gerçekleştiren tecrübeli elemanların oluşumuna zemin hazırladı. Bu makalede tarihi süreçte İran'daki darphanelerin işleyişinden yola çıkılarak Safeviler Döneminde zarrablık ya da zarrabıbaşılık adı verilen darphane müdürlüğü görevinin kapsamı, yetki sınırı ve yetki aşımı durumunda cezai uygulamalar çerçevesinde dönemin ana kaynakları ışığında örneklerle ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Safevi Devleti, Ekonomi, Ticaret, Altın, Gümüş, Para, Darphane, Zarrabıbaşı

As a Sample of Economic Institutionalization: Zarrab and Muayyar Under Safavid Government Administration

Abstract

Throughout history, Iran, by means of its strict geographical contacts with Mesopotamia where the origin of civilizations has been a lively economic centre. War, as an effective element on different synchronous cultures to know each other led societies to imitate one another's material items or understand the purpose of their outputs. As a result of inter cultural marketing traffic, trade has been a must between countries. Since late antiquity, primitive barter method which was widely used by both seller and buyer for centuries, as a consequence of changing intentions of commerce gave way to cash as an alternative. This new changing intermediary method, with the advantages of its value like being valid no matter where and not having an expiration date was gradually became prevalent and indispensable in trade. The need to supply currency for trade and government expenditures caused the foundation of more silver or gold mines for cash. This need and supply, especially in the centres where closed to international trade centres and ports end up with the foundation of mints as a ready hot money flow source. Professionalization of these mints through all over the country, laid the groundwork for some experts in the mints as employee. In this article, by considering the function of mints in Iran in historical period, the position of the owner or renter of mint, who named as "zarrabashi" will be analysed with the definition of his job, authorization and criminal sanctions in case of power exceeding with the examples, under the light of primary sources and research studies.

Keywords: Iran, Safavids, Economy, Trade, Gold, Silver, Currency, Mint, Zarrabashi.

Giriş

Ortadoğu'daki darphanelerin kurumsallaşmaları İslam öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Sasaniler Dönemi'nde İran'da faaliyette olan darphanelerin, bölgenin İslam fetihleriyle birlikte ele geçirilmesinin ardından da varlığını devam ettirdiği görülür (Beyani 1353: 1-10). Tarihî süreçte giderek sayıları artan darphaneler, Safevi Devleti'nin (1501-1736) ilk devirlerinde İran coğrafyasının pek çok yerine dağılmış hâldeydi. Ülkenin uluslararası ticaretteki önemli konumu gereği para dolaşımını sağlamak için önemli ticaret durakları ya da şehirlerinde birden fazla darphane bulunmaktaydı. O kadar ki Safevi Devleti'nin en parlak dönemi sayılan Şah I. Abbas'ın (1587-1629) hükümdarlığından önce kuzeyde Hazar Denizi'nin güney sahili boyunca neredeyse her şehirde, güneyde Basra Körfezi'ne kadar da bazı yerlerde darphaneler konumlanmıştı. Şah Abbas'ın merkezileştirme siyaseti kapsamında bazılarının faaliyeti durdurulan bu darphanelerden özellikle ticaret yolları üzerinde bulunan Tiflis, Erivan, Nahçıvan, Tebriz, Reşt, İsfahan ve Huveyza'da bulunanlar aktif bırakılmıştı. Zira sınır bölgelerinde ve ticaret merkezlerindeki darphaneler acil ihtiyaç durumuna göre daima faaliyette olduğu için diğerlerine göre daha önemliydi (Matthee 2001: 510-511). Bu açıdan darphanelerin önemli ticaret yolları üzerinde kurulmuş olmasının tesadüf olmadığı çıkarımı yapılabildiği gibi incelenen dönem içinde sayılarının kasten azaltılması da bu alanda kurumsallaşmaya işaret etmektedir.

Darphane bu dönemde hükümdarların tahta çıkışında ve ihtiyaç hâlinde para basım işleminin¹ gerçekleştirildiği bir yer olmaktan çok daha fazlasıydı (Minorski 1378: 111-112). O kadar ki broker, altın veya gümüş işlemeli kumaşlar için kullanılacak maden miktarı dahi muayyen ölçütler göz önünde bulundurularak darphanede belirlenirdi. Yine yerli ya da yabancı tüccarların darphanelere getirdikleri yabancı madeni paralar eritilerek yeniden burada basılırdı. Osmanlı-Safevi sınırındaki en önemli darphaneler kuzeybatı İran'da yer alan Tiflis, Erivan ile güneybatı İran'da Irak-ı Acem bölgesindeki Huveyza darphaneleriydi. Tiflis² ve Erivan darphaneleri Osmanlı-İran-Rusya arasında Karadeniz ticaretinden gelen nakdin girdiği noktalar iken Basra yakınındaki Huveyza darphanesi de İngiltere ve Hollanda'nın doğu ticaretinden gelen nakdin giriş yeriydi (Matthee 2001: 517-519).

Safeviler Devri'nde İngiltere ve Hollandalı tüccarların yanı sıra yerli tüccarlardan sayılan İranlı Ermeni tüccarları başta ipek olmak üzere Osmanlı pazarlarında sattıkları mallar karşılığında aldıkları altın ve gümüşü Anadolu üzerinden Tebriz ve Erivan darphanelerine getirirlerdi. Her birine zarrabın nezaret ettiği bu darphanelerde altın ve gümüş sikkeler eritilerek İran şahî, mahmudî ve abbasî para birimlerinde yeniden basılır ve piyasaya sürülürdü. Bu yeni sikkeler Hindistan ticaretinde kullanılırdı (Babaie vd. 2004: 58-59, Matthee 2000: 226). İpek ticaretinde saf gümüş para geçerli sayıldığından ham ipek satın almak isteyen tüccarlar Reşt darphanesine giderek ellerindeki parayı burada eritip saf abbasî sikkesine çeviriyorlardı (Matthee 1991: 43).

Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde ülkenin dört bir yanında irili ufaklı darphaneler de mevcuttu. Şah Abbas Dönemi'nde İran'a seyahat eden seyyah Adam Olerius'un verdiği bilgilere göre İran'da her büyük şehrin kendine özel sikkesi vardı ve bunlar basıldığı şehir haricinde hiçbir

¹ Anlaşıldığı üzere Safevi darphanelerinde para basımı uygun madenin seçilmesinden sikke hâline gelene kadar dokuz aşamada gerçekleşirdi. Bu işleme şu şekilde başlanırdı: Öncelikle bir kapta eritilmiş maden derin kalıplara dökülür ve külçe hâline getirilirdi. Daha sonra bu külçeler özel bir maden makası ile ortalama ölçülerde kesilir ve bu kesilen parçalar kerpeten ve çekiçle dövülerek beyazlatılırdı. Yıkayıp temizlenen parçaların üzerine çekiçle baskı yapılır ve bozuk para hâline getirilirdi. Son aşama sadece şive-i muktezadan ibaretti ve tahta bir mengeneye yerleştirilen baskısız madeni paranın üzerine baskılı bir madeni para yerleştirilir ve üzerindeki baskı diğerine geçene kadar çekiç darbeleri uygulanırdı. XVI. yüzyılın ortasında Fransa'da burgulu mengeneden istifade edilirdi ve İngiltere'de de bu icat 1561'e kadar kullanıldı. Bununla birlikte aynı şekilde 1662'ye kadar eski yöntemden de istifade edildi ve bu tarihlere bu yöntem terk edildi. 1788'de Balton, kendi bilinen makinasını icat edene kadar burgulu mengene kullanılmaya devam etti (Minorski 1378: 111-112).

verde geçerli değildi. Olerius’a göre bunların geçerlilik süresi de bir yıldı. Her yıl üzerlerindeki baskı şekli değiştirilirdi. Bu şekil ve işaretler geyik, ceylan, şeytan, balık, yılan vb. figürlerden oluşmaktaydı. Olerius, İran’da bulunduğu sıralarda gittiği şehirlerdeki paralar üzerindeki figürleri şu şekilde sırlamaktadır: Sikkelerin üzerinde Şemahi’de şeytan, Kaşan’da horoz, İsfahan’da erkek aslan ve Gilan’da balık resmedilmişti. Her yıl şubat ayında önceki yılın paralarının geçerlilik süresi sona erdi. İki eski sikke bir yeni sikkeye karşılık sayılırdı. Böylece toplanan tüm geçersiz sikkeler eritildikten sonra üretilen yeni sikkeler üzerine başka bir nişane basılır, yeni para bu şekilde piyasaya sürülürdü. Hükümdar değiştiğinde de yeni sikke basılırdı. Eski şahın ölümü durumunda hemen o gün ya da gece yeni sikkeler piyasaya sürülmek üzere hazırlanırdı. Birkaç saat içinde maden kalıpları yeni siyasi duruma göre değiştirilirdi. İran’daki gümüş ve altının çoğu Osmanlı İmparatorluğu’ndan ithal edildiğinden başta Tiflis ve Erivan gibi kuzeydoğu sınırındakiler olmak üzere darphaneler yabancı sikkeleri İran parasına çevirmekte önemli rol oynamaktaydı. İran sınırına ulaşan gümüş sikkeler en yakın darphaneye götürülür, burada gereken işleme tabi tutulurdu (Olerius tz: 44).

Darphanelerde tüm bu işlemler yetkililerin nezaretinde titiz bir biçimde gerçekleştirilirdi. Sürecin başında madenlerin kontrolünden para basımına kadar denetimi sağlayan birinci derecede önemli bir memur bulunuyordu. Darphane, Safeviler zamanında darphane müdürünün nezaretinde bulunan resmi bir makamdı. “Zarrabibaşı”, sarraf başı ya da zarrab adları da verilen bu makam resmî bir memuriyeti (Kempfer 1365: 15). Kökü; Arapça’da “darb etmek, vurmak” anlamındaki “darabe” “ضرب” fiilinden gelen ve bu fiilin ism-i faili olan ve para basan kişi anlamındaki “ضراب” “d(z)arrab” ile bu makamın en üstündeki kişi yönetici veya müdür anlamındaki Türkçe “baş” kelimelerinden türetilen “Zarrabibaşı” terimi Safevi İran’ında ilgili mesleği ifade etmek üzere kullanılmıştır. Kısa hâliyle sadece zarrab olarak yaygın bir kullanımı vardır. Bu makalede kısaltılmış kullanımı tercih edilecektir. Yine bazı metinlerde günümüzde kuyumculuk işiyle uğraşan kişi anlamına gelen “sarraf” kelimesi de zarrabi ifade etmek üzere geçmektedir. Günümüz Türkçesinde de darphane olarak bilinen ve para basımının gerçekleştiği ve kontrol edildiği yer manasındaki Farsça “zarrabhâne” “ضرابخانه” kelimesi de aynı kökten türetilmiştir. Farsça “derm seray” (درم سراى) ve “sikke hane” (سکه خانه) kelimeleri de darphaneyle aynı anlama gelir. Ancak Arapça darü’l darb ve zarrabhâne kelimelerinin konumuza ilişkin metinlerde daha sık geçtiği gözlemlenmiştir (Kempfer 1365: 150).

Darphane Çalışanlarının Görev ve Yetkilerinin Sınırları

Safevi Devlet teşkilatında hiyerarşik düzene genel olarak bakıldığında hükümdarın baş yetkili ve sorumlu olduğu darphanede zarrabdan önce gelen birtakım görevliler vardı. Bunlardan ilki olan baş vezir en azından devlet merkezinde en üst memur olarak Safeviler Dönemi boyunca İran’da darphanelerle ilgili tüm işlerden şahın verdiği yetkiyle sorumluydu. Mesela 1685’te gümüş sıkıntısından kaynaklanan ekonomik kriz karşısında Vezir Şeyh Ali Han, Süleyman Şah (1666-1694) tarafından Kirmanşah’taki gümüş madenlerinin tasarrufuyla görevlendirilmişti (Kempfer 1365: 81-83). Bu olağanüstü yetki gerektiği durumlarda baş vezirin ülkenin gelir ve giderleri üzerindeki kontrol hakkının doğal bir sonucuydu. Merkezdeki darphanede vezir doğrudan etkiliyken taşradakilerde yerel beyler ve birtakım önde gelen kimseler söz sahibiydi. Değerli maden sirkülasyonunda son derece önemli bir role sahip olan darphane kiralanan suretiyle yerel beylerin tasarrufuna geçerdi. Darphanenin kiralandığına dair belge dönemin mühürdarı tarafından mühür vergisi karşılığında onaylanırdı (Floor 2001: 77). Nitekim gerekli görüldüğünde darphanelerin kişilere kiralanabildiğine dair aşağıda ayrıntısıyla göreceğimiz bazı örnekler bu kurumların şahısların tekeline geçmesi durumunun da önünü açmış gibi görünmektedir.

Yine vezir ile zarrab arasında görev tanımı net olmayan ve bazı durumlarda zarrab ile aynı bazı durumlarda da farklı vasıfları bulunan ve bazı kaynaklarda zarrabın mesai arkadaşı olarak geçen başka bir memur, Mu’ayyerü’l Memalik bulunmaktaydı. Kısaca muayyer olarak bahsedeceğimiz bu görevli hiyerarşik düzene göre vezirden sonra pratikte darphaneyle ilgili tüm işlerde kontrol

sahibiydi. Kempfer’in ifade ettiğine göre bu görevli basılmaya müsait hâle gelene kadar madeni birkaç defa ateşe tutardı (Kempfer 1365: 151). Minorski’ye göre ise zarrabın üstüydü. Bu iki görev birbirinden şu şekilde ayrıldı: Muayyer; zarrabı denetliyor, ona liderlik yapıyordu. Muayyerin ülkenin her yerinde temsilcileri bulunmaktaydı (Minorski 1378: 110). Bu temsilciler değerli madenlerin üretimini denetliyordu. Muayyerin yanında darphanede görevli bir de zergerbaşı (mücevherci) vardı ki (زرگرباشی) onun görevi de altın işi ile ilgiliydi (Veliyeva 2007: 219).

Kempfer’in seyahatnamesinde zergerhane (زرگرخانه) (mücevherhane) adlı bir ambardan bahsedilmektedir. Zergerbaşı burada altın ve gümüşleri eritenlere riyaset eden kişi olarak geçmektedir. Hatta zergerhanede yedi Fransız zerger ve eritme³ ustasının mevcut olduğunu, bunların Şah II. Abbas (1642-1666) tarafından getirtilerek vezirin doğrudan bu görevlilerin riyasetine verildiğini ayrıca belirtmektedir (Kempfer 1365: 151).

Muayyerin tam görev tanımı ve yetkilerinin sınırına baktığımızda ise *Tezkiretu’l Miluk’a* göre onun, sultana en yakın meslek erbabı olarak aşağıdan yukarıya bütün çalışanların tayini veya tasfiyesini gerçekleştirdiği görülmektedir. En önemlisi para basımında kullanılan madenlerin saflığının tescilinden sorumluydu, onun izni dışında hiç kimse değerli madenlerin işlenmesi ya da ticaretini yapamazdı. Zergerbaşının yanı sıra müşrif⁴, sikkekonan, hekkak, sarraf⁵, zerkeş ve usta onun emrinde çalışan darphane görevlileriydi. Tüm bu çalışanların atama, azil, görevlendirme denetlemesiyle dokuz tezgâhın⁶ yönetimi işleri ve darphaneye altın, gümüş tedariki muayyerin yetki ve görevleri dâhilindeydi (Minorski 1378: 21-22.) Ne yazık ki bu önemli pozisyona gelen memurlara ilişkin kaynaklarda aşağıda da bahsedileceği üzere isimleri ve olağanüstü durumlarda adlarının geçmesi dışında çok az bilgiye ulaşılmıştır.

Muayyere göre daha aşağıda ve bazen de onunla eşdeğer sayılan zarrablık makamı ise ulaşılması zor olduğu gibi birtakım sorumlulukları da beraberinde getirmekteydi. Nitekim zarrabların para basımında aracı olmanın ötesinde daha başka birtakım vasıfları vardı. Zira tarihi kayıtlardaki örneklerden çıkarıldığı kadarıyla bu yöneticiler geniş bir görev ve yetki yelpazesine sahiplerdi. Şöyle ki zarrablar, eleman sayısına ve ihtiyaca göre darphanelerde devletin belirlediği kurallar çerçevesinde kriz dönemi de dahil olmak üzere para basım sürecinde kullanılacak gümüş ya da diğer madenin saflığı, ayarı ve basıma uygunluğunun kontrolünden para basım ve hatta piyasaya sürülmesine kadar tüm süreci kontrol ederek ekonomik ve ticari düzenin işleyişinde yer alabiliyorlardı. Darphanenin asıl yöneticisi konumundaki zarrab darphanenin bulunduğu bölgenin yerel yöneticisi tarafından seçilir ya da atanırdı. Han’ın zarrab olarak uygun gördüğü kimse ücret karşılığında darphaneyi belli bir süreliğine kiralar, bu süreçte darphanenin gelirlerinden belli bir oranda pay alırdı. Şahın darphanenin işletme hakkını devrettiği bu kişiler büyük kar elde ederlerdi.

³Eritme ocağından çıktığında, gümüş külçesinin üzerinde küçük kabarcıkların (şahçelerin) olması gümüşün “tam ayarda” olduğunu gösterirdi. Bu nedenle halis gümüşe şahdar (çıkıntılı) denirdi. 100 miskal gümüş eritildiğinde altıda dört (4/6) ten bir miskal bile fazla azalmadığı taktirde gümüş tam ayarda demektir. Kaplama için normalde %5 oranında altın kullanılırken özel durumlarda bu oran %15’e kadar çıkarılabilmekteydi. Bkz, Minorski 1378: 111-112.

⁴ Bu memur darphane yöneticisi olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Matthee, vd.: 2013, s. 15, Minorski 1378: 133.

⁵ Sarrafların görevi darphaneye lazım olan yabancı sikkeleri temin etmektir. Adam Olerius’un belirttiğine göre Sarraflar İsfahan meydanında para vermekle meşguldüler. Anlaşıldığı kadarıyla bu iş bir çeşit döviz alım satımı şeklindeydi. Bkz. Olerius tz: 243, Bkz. Minorski 1378: s. 133.

⁶ Darphanede dokuz ayrı tezgah bulunmaktaydı. **1-** Sebaki (Dökümhane) Tezgahı: Burada çalışan işçiler, karışık altın ve gümüşü eriterek saflaştırırlar. **2-** Kharz Koobi Tezgahı: Bu tezgahta eritilerek saf hâle getirilen altın veya gümüş sikke yapmak üzere dövülürdü. **3-** Ahengeri (demirhane) Bölümü: Dövme işleminin ardından altın ve gümüşler burada ahengeri külçe hâline getirilirdi. **4-** Charkh Khashi Tezgahı: Çarkh kashi işçileri altın ve gümüşü yuvarlak şekildeki çelik kalıptan dışarı çıkarırlardı. **5-** Khitai (Kesme) Tezgahı: Burada altın ve gümüşler, madeni para şeklinde kesilirlerdi. **6-** Kehlekui Tezgahı: Külçelerden kesilen altın ve gümüşlerin kalınlıkları abbasi ya da beş şahî sikkeleri kalınlığına göre ayarlanırdı. **7-** Sefidgeri Tezgahı : Buranın işçileri, altın parayı beyazlatırlardı. **8-** Tekhash-koni Tezgahı: Ağırlıkları düşük olan abbasiler göz kararıyla ayıklanıp tekrar eritmek üzere ayrılırdı. **9-** Sikke-koni Tezgahı: Bu bölümde çalışan sikke ustaları, her gün sikke yapmakla meşgul olurlardı (Minorski 1378: 21-22).

Hatta bazı zarrabların darphaneyi satın aldıklarına dair örnekler de vardır (Olerius tz: 243, Parizi 1346: 173-180, Matthee 2013: 15).

Tezkiretü'l Mülük'a göre zarrab ile muayyer aynı kişi olabilir eğer farklı kişilerse, zarrabın atanması ve azli gibi durumlarda muayyerin de görüşü ve onayı gerekirdi. Kempfer, muayyer ile zarrabı iş arkadaşı olarak tarif ederken Tezkiretü'l Mülük'a göre muayyer bazı zamanlarda hem zarrabın yaptığı işi hem de kendi vazifesini yürütürdü (Minorski 1378: 133, Kempfer 1365: 151). Bir anlamda zarrab, muayyerin kontrolündeydi. Yetkileri kaynaklarda belirtildiği üzere muayyerden daha belirsiz gibidir. Bunun nedeni darphanedeki yetki alanının geniş olmasıdır. Nitekim istisnai olmayan bazı durumlarda muayyerin yetkisindeki işleri de gerçekleştirdiği anlaşılan zarrab aynı zamanda darphanenin teknik sorumlusuydu. Darphanenin günlük yönetimi ve mali işleri onun denetimi altındaydı (Matthee vd. 2013: 15).

Zarrab aynı zamanda vâcib, tahvildar ve zabıt sayılırdı. Yani o hazineye bağlı ödemeleri belirlemek, toplamak ve hazineye ulaştırmakla görevliydi (Minorski 1378: 133). Zarraba yalnızca eşrafi ve abbasî sikkeleri basma izni verilmişti (Olerius tz: 243). O, bu tür sikkelerin yalnızca darphanede üretilmesine dair olan hükmü uygulamak zorundaydı. Yanındaki müşrifin görevi de zarraba transfer edilecek olan vergilerin toplanmasıydı. Darphaneden alınan vergiler vacibi⁷, maden vergisi, tamgadan ibaret olup tamga 1565'te kaldırılmış, daha sonraları “Vucuh-i Kopek” adı altında yeniden toplanmaya başlamıştı (Matthee vd. 2013: 15, Minorski 1378: 110, Veliyeva 2007: 219).

Zarrabın aslı vazifesi sikkelerin doğru düzgün basımına, kullanılacak madenin kalitesinin uygun olmasına nezaret etmek ve sahte para basımının önüne geçmektir. Sikkelerde herhangi bir şekilde hile ve yolsuzluk yapılmaması çok önemlidir. Büyük suç sayılan aksi davranışların cezası son derece ağırdır. Mesela Chardin, seyahatnamesinde bir defasında görevini kötüye kullanan bir zarrabın elinin kesildiğini, başka bir itaatsizlik vakasının failinin de eviserasyonla (bağırsakların dışarı çıkarılması) cezalandırıldığını ifade etmektedir. Yine 1683'te Şah Süleyman, izni olmaksızın paranın ayarını düşüren zarrabı cezalandırmıştı (Matthee v.d 2013: 15).

Konumuza ilişkin dönemde zarrab olarak genelde gulamlar; Gürcüler ve Ermeniler istihdam edilmiş gibi görünmektedir. Gulamlara bilhassa taşradaki darphanelerde rastlamaktayız. Gilan ve Mazenderan eyaletleri devlet gelirleri açısından yüksek paya sahip olduğu için Safevi siyasi yöneticileri de doğal olarak ipek ticaretinde önemli bir rol oynadılar. Bu bağlantılar saraydan ipeği satın alan ticari elçi ya da şahın aracısıydı. Şah Abbas Dönemi'nde kaynaklarda belirtilen iki önemli isimden Muhıbb Ali Beg olarak da bilinen Lala Bey ve Mülayim Bey'di. İlginçtir ki bu iki memurun her ikisi de meliküttüccar, Mu'ayyerü'l Memalikül müluk ve zerrâbibaşılık görevlerini ellerinde bulunduruyorlardı (Babaie 2004: 65, Matthee v.d 2013: 15). Meliküttüccar ipek, gümüş ve altın (sırma ve brokar) kumaşların dokuma işlerini, örnek desenlerin seçiminin kontrolü, hammaddelerin hazırlanmasını ve bitmiş ürünlerin muhafaza edilmesi konularını idare ederdi. Aynı zamanda kumaş dikimiyle ilgilenen saray atölyelerinin de başındaydı (Matthee 1991: 45). Lala bey aynı zamanda İsfahan pazarındaki kuyumcular çarşısını kurmuştu (Ekberî 1387: 283), Mülayim Bey hem zerrâbibaşı hem de meliküttüccardı (İsfahanî 1882: 172). Nitekim, Mülayim ve Lala Bey'in sahip olduğu bu geniş yetki yelpazesi Şah Abbas'ın karmaşık ve çok yönlü politikasına delil olarak gösterilebilir (Matthee 1991: 89).

Gürcü gulamların yanı sıra 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni gulamların yıldızının da parlamaya başladığını, taşra ve hatta merkezdeki darphanelerde Ermeni zarrabların yaygınlaştığını görmekteyiz. Zekeriya Agulis'in bize verdiği bilgilere göre 1658 yılında Erivan valisi Necef Kulu Han, Zekeriya'nın abisi Simon'u Erivan zarrabı tayin edinceye kadar hiçbir Ermeni Erivan zarrabı olarak hizmet vermemişti. Simon, zarrablık görevini Necef Kulu Han Erivan'dan

⁷ Zarrabların, Serkar-ı Hasse-i Serife (padisah) için üretimden pay aldığı miktara “vacibi” denirdi. *Tezkiretü'l-Mülük'ten* anlaşıldığı üzere eski zamanlardan beri Serkar Hasse-i Serife için ayrılan paranın on altıda biri muayyere ayrılırdı (Veliyeva 2007: 219, Minorski 1378: 110).

Şemahi'ye vali olarak tayin edildiği 1663 yılına kadar sürdürmüştü. Abbas Kulu Han Erivan valisi olunca darphaneyi Hoca Serkis Anapat ve Erivanlı Hoca Serkis Zoragegh'e vermişti. Her iki Serkis de darphaneden bir yılda 1500 tuman kazanmışlardı. 1664'te Abbas Kulu Han darphaneyi yeniden Simon'un tasarrufuna verdi. Simon, Şah Süleyman'ın kendisini İsfahan'a çağırdığı 1670 tarihine kadar darphaneyi idare etti. Daha sonra yeni Erivan valisi Safi Kulu Han darphaneyi Ermeni Hoca Aghabek Jahuk'a verdi. Aghabek Nisan 1674'te ölünce, Serkis Zoragegh zarrab oldu ve 1679'da kadar kaldığı bu makamı Zal Han tarafından azledildiğinden yerine Erzurum'dan Erivan'a çağırdığı Hoca Masehi Agulis'i Erivan zarraba bırakmak zorunda kaldı. 1680'de Erivan zarrabı Haji Taghi isimli bir kimseydi (Bournoutian 2003: 128-129, 150, 154).

Erivan ve Tiflis gibi değerli madenlerin akış noktası üzerinde yer alan iki kilit şehrin yanı sıra Nahçıvan darphanesinde de zarrablığı pek çok pek çok yerli Ermeninin elinde bulundurduğu görülür (Matthee vd. 2013: 13-14). Taşrada görev yapan gulamlar yükselerek merkezdeki darphanelere atanabilirlerdi. Bunlar arasında öne çıkanlara örnek olarak ise 1660'larda zarrab olarak görev yapan, Safevi sarayında yüksek makamlardaki seçkin bir Gürcü ailesinin üyesi Aleksandır Gorganizade ile yukarıda adından söz edilen Erivanlı Ermeni bir tüccar aileye mensup Simon gösterilebilir. Müslüman olduktan sonra Erivan darphanesine atanan Simon, 1660'lar boyunca sürdürdüğü buradaki zarrablık görevine 1670'te Şah Süleyman tarafından atandığı İsfahan darphanesinde devam etmişti (Bellan 1375: 164, Matthee vd. 2013: 15).

Başkent İsfahan'daki darphane ise yerel güçlere değil, saraya, dolayısıyla şaha aitti. Hatta şehirdeki büyük pazarın ağız bina olarak darphaneye bağlanmıştı (Kempfer 1365: 194). Şah Abbas Dönemi'nde İsfahan pazarının durumu hakkında değerli bilgiler veren seyyah Adam Olerius'un belirttiğine göre İsfahan darphanesi pazardan (meydandan) çok uzak değildi (Olerius tz: 243, Ekberî 1387: 279). Bu darphanede de Tebriz kökenli Ermeni köle askerler ve bürokratlar bulunuyordu. Şah Abbas Dönemi'nde zargarbaşılık ve Şah Safi Dönemi'nde muayyerlik yapan Tebrizli Mir Muhammed Said de böyle bir gulamdı. Şah II. Abbas'ın saltanatının ilk yıllarında bu pozisyonu yine Tebrizli bir Ermeni Muhammed Bey işgal ediyordu. 1651'de kâhya olarak saraya atandığında kardeşi Oghan Bey ayar memuru olarak onun yerine geçti. Büyük ihtimalle 1654'te Oghan Bey'in yerine de kardeşi Hüseyin Bey geçti. Hüseyin Bey, ağabeyi Muhammed Beg'in oğlu Amin Beg'e yer açtı. Amin Beg 1656-1658 yılları arasında bu görevde kaldı. 1693'te Şah Süleyman başka bir Ermeni'yi, tüccar Hacı Piri'yi İsfahan'da ayar memuru (muayyer) olarak atadı. 1713-1714 yıllarında muayyerlik görevinde bulunan Musa Beg de Ermeni kökenliydi. Dedesi zamanında Müslüman olmuştu. İçlerinden bazıları tüccar olan çok sayıda Tebrizli Ermeni'nin gerek taşrada gerek merkezdeki darphanelerde muayyerlik yapması elbette bir tesadüf değildir. Zira Ermeniler bölgenin seçkin ve en aktif uzak mesafe tüccarları olarak İran'ın en büyük gelir kaynağı ipeğin ticaretini yönetiyorlardı. Bu tüccarların İran dışındaki faaliyetleri onlara külçe piyasası ve uluslararası fiyatlara ilişkin bilgi ve tecrübe sağlıyordu (Matthee vd. 2013: 13-14).

Yüksek sorumluluk altında olduğu anlaşılan zarraba ilişkin Kempfer'in şahitlik ettiği bir olay kayda değerdir:

Bir defasında İsfahan'daki darphanede zarrabın başına önemli bir olay gelmişti ki işlediği hata yüzünden gözlerini çıkardılar. Ancak servetine el koymadılar, ailesiyle akrabalarını hapsedmediler ve onlara eziyet etmediler. Olay şu şekilde gerçekleşti: 1675 tarihinde Özbek elçisine aylık geçim giderleri için üç bin tuman (51 bin taler) ödenmesi gerekiyordu. Ancak sefir harcamalarını aylık olarak tahsil etmek yerine meblağın tamamını ülkesine dönerken almak istedi. Önde gelen bazı siyasiler kendi harcamaları için yabancıların parasına ihtiyaçları olmadığını söyledilerse de vezir-i azam böyle bir misafir için birden hazinenin boşaltılmasının doğru bir iş olmadığını düşündü. Durumu Şah'a izah ettikten sonra gizlice elçi için sadece 4'te bir oranında gümüş içeren özel para basmaya karar verdi. Özbek elçisi durumun farkına vararak vezirin planlarını suya düşürdü. Ülkesine dönmeden İran'da altın ve gümüş kaplar satın alarak karşılığını elindeki değersiz sikkelerle ödedi. Bu para tüccarlar

aracılığıyla İran'ın her yerine yayılınca yetkili yerel yöneticiler de kâr sağlamak amacıyla ayarsız sikkeler bastırdılar. Özellikle Nahçıvan, Erivan, Tebriz'de ve Türk yöneticilerin bulunduğu Erzurum gibi yerlerde ayarı düşük paralar basıldı. Bunun sonucu olarak kaliteli paranın neredeyse tamamı ticarete harcandığı için dışarı çıktı (Kempfer 1365: 64-65, Matthee 1991: 262-266).

Bu olumsuz durum iyiden iyiye ekonomiye yansıdığı için Şah, 1684'te yabancı elçilerin geçim ve gündelik giderlerine mahsus hazineyi incelemeye aldırdı. Kempfer'in Mihmandarbaşından aldığı rapora göre üç bin tuman paranın sadece üç yüz tumanı doğru ayarlı ve kanunîydi. Bu olayın ardından 1685 Kasım'ında piyasadaki rayiç paranın tamamının geçersiz olduğu ilan edildiği gibi tüm yabancı elçilerin geçim giderlerinin ödenmesi aniden durduruldu. Piyasada henüz sıcak para olmadığından dolayı yabancı elçiler de hüsrana uğradılar. Önlem olarak Güney Arabistan'daki Huveyza nahiyesi dışındaki darphanelerde basılan para geçersiz sayıldı. Çünkü iddialara göre sadece buranın valisi düşük ayarlı sikke basımına katılmamıştı (Kempfer 1365: 64).

Irak-ı Arap Bölgesinde Huzistan eyaleti sınırları içinde yer alan Huveyza darphanesinin Safevilerin yıkılışına kadar baş darphane olarak aktif kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak burada da yerel yöneticilerin daha sonraları zaman zaman kendi harcamaları için ekstra para bastırdıkları görülmektedir. Mesela Şah Sultan Hüseyin Dönemi'nde (1694-1722) Huzistan hâkimi olan Seyyid Ferahullah kardeşinin oğluna karşı giriştiği mücadelede kullanmak üzere Huveyza darphanesinde “muhammedi” sikkesi bastırılmış ve 500 bin tumanını kendi adamlarından birine vererek savaş hazırlığı yapmasını emretmişti. Zarrab fark edince durumu Şah Sultan Hüseyin'e iletmek istediye de başaramamıştı, dolayısıyla herhangi bir ceza da verilmemişti (Nevâî, 1363: 18, 24).

Sonuç

Safevi darphanelerindeki her türlü üst düzey işte devlet tarafından tercih edilen muayyer ve zarrablar hakkında bir genelleme yapıldığında bu göreve gelenlerin ticaret ehline mahsus son derece prestijli kimseler oldukları söylenebilir. Merkez dışındaki yerlerde şah tarafından atanan valilerin belirlediği zarrablar çok sık değişebiliyordu, bir darphaneyi iki zarrab da idare edebilirdi ve anlaşıldığı kadarıyla bu görevde üstün başarı sergileyenler şah tarafından merkeze atanabiliyordu. Mesela Şah Abbas Dönemi'nde çoğunlukla gulam adı verilen Ermeni veya Gürcülerin çoğunlukla darphaneleri elinde tuttuğu, hatta farklı dönemlerdeki bazı örneklerde zarrablığın babadan oğula geçen bir meslek şeklinde dönüştüğü ayrıca gözlemlenmiştir. Bu etkinin, Şah Abbas'ın merkezileştirme politikası kapsamında kendinden önceki Safevi yöneticilerinin izlediği Türk kökenli aşiretleri geri plana alarak bir nevi devşirme kadrosu oluşturması ve devlet işlerinde bu kadroları yaygınlaştırma uygulamasının bir sonucu olduğunu iddia etmek mümkündür. Tabii ki bu makama atanmada Müslüman olma şartının da son derece önemli olduğu da altı çizilmesi gereken bir durumdur. Ancak yine de bu konuda bazı istisnaların olduğunu, Safevi Devleti içinde Culfa Ermeni topluluğu gibi bazı özerk yapıların bu tür makamlara gelmedikçe kendi dinlerini muhafaza ettiklerini de belirtmek gerekir. Netice itibarıyla Safevilerle özdeşleşmiş bir kurum olarak zarrablığın ticaret ve nakit akışı gibi konular söz konusu olduğunda ekonomiyi etkileyen son derece önemli ve riskli bir pozisyon olduğu ve tarihteki örneklerinden kontrol edilmediği zamanlarda devleti ekonomik krize sokacak kadar ileri gittiği ve çeşitli önlemler almaya zorladığı görülmektedir.

Kaynakça

BABAİE, Sussan; BABAYAN, Kathryn; MCCABE, Ina Baghdiantz ve Masoumeh FARHAD. (2004). *Slaves of The Shah, New Elites of Safavid Iran*, London: .I.B.Tauris & Co Ltd.

BELLAN, Lucien Louis, (1375). *Zendeği-i Şah Abbas*, Fransızcadan Çeviren: Veliyullah Şadan, Tahran: Esatir Yayınları.

BEYANÎ, Melik zade, (1353). “Zarrabhaneha-yı Partî”, *Berresiba-yı Tarihi*, 53: 13-28.

BOURNOUTIAN, George (2003). *The Journal Of Zak'ariya of Agulis*, California: Mazda Publishers.

EKBERÎ, Meryem Nejad (1387). *Şah Abbas Kebir*, Tahran: Ketab Parsa.

FLOOR, Willem (2001). *Safavid Government Institutions*, California: Mazda Publishers.

İSFAHANÎ, Muhammed Yusuf Valeh (1882). *Khuld-i Barin: İran dar Zaman e Şah Safi ve Şah Abbas Dovvom*, Tashih, Talik, Tevzi ve İzafat: Doktor Muhammed Rıza Nasırî, Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir i Farhangi.

KEMPFER, Engelbert (1365). *Sefername-i Kempfer be İran, Am Hofe des Persischen Grosskönigs*, (1684-85) Almandan Farsçaya çeviren: Keykavus Cihandari, Tahran: İntişarat-ı Harezmî.

MATTHEE, Rudolph (1991). Politics and Trade in Late Safavid Iran, Commercial Crisis and Government Reaction Under Shah Solayman (1666-1694), Kaliforniya Üniversitesi Doktora Tezi, Los Angeles.

MATTHEE, Rudolph (2000). “Between Venice and Surat: The Trade in Gold in Late Safavid Iran”, *Modern Asian Studies*, 34(1): 223-255.

MATTHEE, Rudolph (2001). “Mint Consolidation and the Worsening of the Late Safavid Coinage: The Mint of Huwayza”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 44(4): 505-539.

MATTHEE, Rudolph, FLOOR, Willem ve Patrick CLAWSON. (2013). *The Monetary History of Iran From Safavids to the Qajars* London and New York: Iran and the Persianate World Series, I.B. Tauris.

MİNORSKİ, Viladimir (1378). *Tezkiretü'l Müluk; Sazman e İdari-ye Hukümet-i Safevi*, Be Kushesh e Doktor Seyyid Muhammed Debir Siyaki, Tercüme: Mesud Recep Niya, Tahran: Entesharat e Emir Kabir.

NEVAÎ, Abdülhüseyin (1363). *Esnad ve Mekatibat-ı Siyasi ye İran: Az Sal e 1105 ta 1135 Hicri Kameri*, Tahran: Müessese-i Mütalaat ve Tahghigat e Farhangi.

OLERIUS, Adam (tz). *Sefername-i Adam Olerius*, çev. Ahmed Behpur, Tahran: Sazman-ı İntişarat-ı ve Ferhangi Ebtikar.

PARİZÎ, Bastani (1346). “Cozr o Mad a Siyaset va İktisad Dar İmparatori e Safavi”, *Mecelle i Yağma*, 228: 62-68 Tahran.

PARİZÎ, Bastani (1362). *Siyaset ve İktisat Dar Asr e Safevi*, Tahran: İntişarat ı Safı Alishah.

VELİYEVA, Zülfiye (2007). *Tezkiretü'l Müluk'a Göre Safevi Devlet Teşkilatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.